

SELÇUKLU-KIPÇAK İLİŞKİLERİ

Ergin AYAN*

ÖZET

Göçebe bir Türk halkı olan ve Rusça'da Polovtsi olarak bilinen Kıpçaklar, İrtiş Irmağı çevresinden göç ettiler ve XI. yüzyılda bugünkü Ukrayna ve Rusya'nın bütün güneyini fethettiler. Aral gölünden Karadeniz'e doğru uzanan ve Deşt-i Kıpçak denilen bozkırlarda göçebe bir devlet kurdular. Önemli rol oynadıkları bölgedeki devletlerden birisi de Gürcistan'dır. XII. ve XIII. Yüzyılda Kafkasya'da güçlerinin zirvesine çıkan Gürcü idarecileri Kıpçak askerlerinden faydalandılar ve onlardan binlercesini Selçuklu devletlerine karşı kullandılar. Bu devirde Gürcü kralları Kıpçakları Selçuklulara karşı potansiyel müttefik olarak gördüler. Kıpçak-Gürcü ittifakının mimarı Gürcü Kralı David IV. (1089-1125) olmuştur. O, on binlerce Kıpçak askerini 1118'de ülkesine getirtmiştir. İskân edilen Kıpçaklar genellikle Selçuk Türklerinin sınır bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Daha sonra Kraliçe Tamara (1184-1214) muhtemelen on binlerce Kıpçak askerini ülkelerine iskan etmeye devam etti. Bunlar Gürcüler tarafından Yeni Kıpçaklar (Kıvçakni Akhalni) olarak adlandırıldılar. Bunlardan bir kısmı kraliyet ordusuna katılmayı reddedip, Gence ve Aran gibi Azerbaycan şehirlerine indiler. Kıpçaklar, Moğolların Gürcistan seferi sırasında 1230'dan itibaren bölündüler ve büyük bir kısmı Moğol ordusuyla karıştılar.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Kıpçak, Gürcüler, David, Tamara

THE SELJUKS-KIPCHAKS RELATIONS

ABSTRACT

Kipchaks were a confederation of pastoralists and warriors of Turkic origin, known in Russian as Polovtsy, who lived in yurts and who came from the region of the River Irtysh. They occupied a vast, sprawling territory in the Eurasian steppe, stretching from north of the Aral Sea westward to the region north of the Black Sea (now in Ukraine and southwestern Russia) and founded a nomadic state (Desht-i Qipchaq). They played an important role in the history of many nations of living in the region, Georgia among them. At the height of this

*Doç. Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. E-mail: alpsunkar@hotmail.com

Caucasian power from the 12th to the 13th centuries, Georgian monarchs recruited thousands of the Kipchak mercenaries and successfully exploited their service against the neighboring Seljuk states. The Georgian politicians of that time saw the Kipchaks as their potential allies against the Seljuk conquests. The architect of the Georgian-Kipchak alliance was the Georgian king David IV. (1089–1125), who employed tens of thousands Kipchak soldiers and settled them, in 1118 in his kingdom. The remaining Kipchak settlers were posted chiefly to frontier regions confronting the Seljuk Turks. Yet Thamar (1184-1214) continued to employ new Kipchak mercenaries, perhaps in tens of thousands. They were referred by the Georgians as qivchaqni akhalni, "New Kipchaks". One part of them, however, was refused to be enrolled in the royal army, and they moved on to Ganja, Arran, in what is now Azerbaijan. The Kipchaks remained on both sides of the divide during the Mongol campaigns in Georgia in the late 1230s, but most of them subsequently intermingled with the Mongol hordes.

Key Words: Seljuk, Kipchak, Georgians, David, Thamar

Giriş

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren gerek doğuda Hazar kıyılarıyla Mâverâünnehir arasında ve gerekse kuzey batıda Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde Selçuklularla Kıpçaklar arasında ilişkiler olmuştur. Selçuklular gibi biri devlet, Kıpçaklar gibi diğeri topluluk halinde yaşayan bu iki Türk menşeli teşekkül arasında ki ilişkilerin hiç de dostane bir şekilde seyretmediği görülmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler zamanından başlayarak, doğudan Selçuklu sınırlarına sarkmamaları için, gayrimüslim Kıpçaklar'ın önlerine set çekilmiştir. Bu münasebetle Kıpçaklar daha önceden başlatmış oldukları Hazar'ın kuzeyinden batıya kayma hareketini yoğunlaştırmışlardır. Kıpçaklar diğerk Şamanî Türk kavimleri gibi, büyük Türk göçlerinin baskısının da etkisiyle Karadeniz'in kuzeyine, Kafkaslara, Balkanlara ve Orta Avrupa'ya kadar yayıldılar. Kıpçaklar, doğuda Selçuklu savunmasına karşı bir varlık gösteremedi iseler de Kafkaslara inip, Gürcü ordularında ücretli asker olarak yer almak suretiyle yüz yıla yakın süre Selçuklularla mücâdele ettiler; dolayısıyla çalışmamızın ağırlık noktasını Kafkaslardaki Kıpçak-Selçuklu ilişkileri teşkil etmektedir.

XI.-XII. Asırlarda Selçuklu İmparatorluğu'nu daima meşgul eden sorunlardan biri de, devletin doğu sınırlarının kuzeyindeki gayrimüslim Türk kavimleri olmuştur. Nitekim Selçuklu hükümdarı Sancar, kuzeyden gayrimüslim Türk dalgaları İslâm ülkelerine akmasını diye, Bizans, Arap ve İran hükümdarları gibi savunma hatları kurdu. Sancar, Halife El-Müsterşîd (1118-1135)'e yazmış olduğu bir mektupta bunu övünçle bildirmektedir. Fermanda bildirildiğine göre; “*Bütûn İslâm uç boyları kâfirlere kapalıdır. Bu uğurda erzak, âlât ve yardım bol bol tahsis edilmiştir. Uç boyları için her yıl devlet hazinesinden çok miktarda mal sarf edilmektedir. Büyük Hakan [Batı Kara-Hanlı Hükümdarı Mahmûd (II., 1132-1141)]'ın ünlü kumandanları, emirlerinde Mâverâünnehir, Kaşgar, Tarâz ve Harezmi askerleri olduğu halde, Bulgar hududundan Sîstân, Kâbul ve Zâbulistân, sayılması uzun süren diğer vilâyet hudutlarına kadar her vilâyette o mel'unların ve müşriklerin köklerinin kesilmesi için tayin edilmişlerdir; ve kahredilmeleri için emir verilmiştir.*”¹. Fermandan anlaşıldığına göre, kastedilen kâfirlerden bir topluluk da henüz Müslüman olmamış bulunan Kıpçaklardı. Nitekim bu hususu teyid eden bir bilgi Cüveynî tarafından verilmiştir. Buna göre, Sultân Sancar'ın Harezmi valisi olan Atsız, Muharrem 547 (Nisan-Mayıs 1152)'de Sığnak ve Cend üzerinden Kıpçaklara karşı sefere çıkmıştır². Bu bilgilerden, Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun üzerinden yüz küsur sene geçmiş olmasına rağmen, Kuzeydeki gayrimüslim Türk kavimlerini İslâmlaştırmaya çalışmadıkları, aksine onların İslâm ülkelerine girmelerine engel olmak için savunma hatları kurdukları ve zaman zaman üzerlerine seferler düzenledikleri ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni muhtemelen Selçuklulardaki “Oğuzluk” esasına dayanan kavmiyet şuuruydu. Çünkü kaynaklar incelendiği zaman Selçuklu Devleti içerisinde, Türk üst kimliğinin altındaki Oğuz-Türkmen alt kimliğinin haricinde hiçbir Türk topluluğunun yer almadığını görüyoruz. Sultân Sancar döneminde Doğu Türkistan bölgesinden gelen Oğuz kabileleri Selçuklu sınırları içerisine alınıp, Belh ve Huttalan

¹ *Leningrad Münşeat Mecmûası*'nın 109. vesikası olan bu fermân Abbâsî Halifesi El-Müsterşîd'in vezirine gönderilmiş olup Ramazan 527 (Temmuz 1133) tarihlidir; Daha geniş bilgi için bk. Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007, s. XVIII ve 20; Ayrıca bk. M. A. Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları”, *AÜDTCFD*, VIII, Ankara 1951, Sayı 4'den ayrı basım, s. 556.

² Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşây-ı Cüveynî*, II, nşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvînî, (GMS., vol. XVI, Leyden-London 1912) Tahran 1367 hş., s. 10 vd; O. Pritsak, “Karahanlılar”, *IA (MEB)*, VI, s. 268; Karş. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, s. 81.

bölgelerinde kendilerine ikta araziler verilirken, diğer Türk kavimlerine böyle bir şans verilmemiştir³.

Aslında Selçukluların Mâverâünnehir bölgesinden başlayarak Hazar kıyılarına kadar Kıpçaklarla ilişkileri devletin kuruluşundan itibaren başlamaktadır. Tuğrul Bey, Harezm'i zapt ettikten (434/1042-1043)⁴ sonra ağabeyi Çağrı Bey, Harezm'in Hezâresb ve Gürgenç kaleleriyle diğer şehirlerini birer birer ele geçirip, bölgeye tam anlamıyla hâkim oldu. Çağrı Bey bundan sonra büyük bir hükümdâr, fakat gayrimüslim olup, kendisine karşı isyan halinde bulunan Kıpçak Şahu'na bir mektup gönderip, onu dine davet etti. Adı kaynaklarda verilmeyen Kıpçak Şahu da kabul edip, huzura gelerek Çağrı Bey'in önünde Müslüman oldu. Aralarında çok iyi geçinip, birbirlerine kız alıp vererek, evlenme yolu ile akrabalık kurdular⁵. Ancak, kaynaklarda bu evliliğin tafsilâtı yoktur⁶.

Sultân Alparslan, Kıpçaklar ve Malazgird Savaşı

Birinci Kafkasya ve Doğu Anadolu seferinde Gürcüleri vergiye bağlayan Alparslan, geri dönüşünde önce Horâsân'a gelmiş, oradan da Harezm'e geçmiştir (1066). Sıbt İbnü'l-Cevzî'de yer alan bir kayda göre Sultân Alparslan, Harezm'den gönderdiği ve Rebiülâhir 458 (Mart 1066)'de vezîri Nizâmülmülk'e ulaşan mektupta Mâverâünnehir ve Harezm'de yaptığı fetihleri, fesatçıların kökünü nasıl kazıdığını, bu bölgeyi tehdit eden tehlikeleri bildirmiştir. Mektuptan anlaşıldığına göre kâfirlerle birleşen Türkmenler tüccârı yağmaya uğratıyorlardı. Bu Türkmenler Hazar Denizi tarafında Kıpçakların yanında bulunuyorlardı. Sultân'ın tenkil amacıyla üzerlerine geldiğini işiten Türkmenler, denizdeki bir adaya geçmişlerdir. Burasının Mangışlak⁷ adası olduğu malumdur. Aynı

³ Bu konuda bk. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, s. 21; Ayrıca bk. Ergin Ayan, "Selçuklular'ın Oğuz-Türkmen Siyaseti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık 2006, Sayı 165, s. 23-33.

⁴ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi'l-Tarih*, (Terc. A. Özeydin), IX, İstanbul 1987, s. 386 vd.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân fi Târihi'l-Âyan* (neşr. A. Sevim), Ankara 1968, s. 75; Karş. M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamânı*, İstanbul 1976, s. 43.

⁵ El-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye* (Terc. N. Lügal) Ankara 1999, s. 19; Ahmed b. Mahmûd, *Selçük-Nâme* (Haz. E. Mercil), İstanbul, 1977, s. 47; Hasan-ı Yezdî, *Câmiü't-tevârih-i Hasenî*, Fatih 4307, vr. 183 b.

⁶ Büyük Selçuklu sultânlarının evlilikleri hakkında geniş bir araştırma için bk. Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu Sultânlarının Siyasî Evlilikleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Mart-Nisan 2008, Sayı 173, s. 109-128.

⁷ Hazar denizinin doğu kıyısında dağlık araziden teşekkül eden bir yarımadadır. X. Yüzyılda Oğuz Yabgu devletiyle araları açılmış olan bazı Türk boyları sürüleri ile buralara gelip, yarımada

mektuba göre, Türkmenler bu adaya geçerken paralarını, kadınlarını, çocuklarını ve sayısız hayvanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Bütün bunlar Selçuklu askerlerinin eline geçmiştir⁸. Nakledilen bu bilgilerden devletin takip etmiş olduğu ticaret siyaseti hakkında da fikir edinmek mümkün olmaktadır. Ticâreti sekteye uğratan Türkmen de olsa tereddüt edilmeden tedip edilmektedir. Yine bu bilgiden Selçuklu hükümdârlarının küçük devletlere karşı olan siyaseti de anlaşılmaktadır. Alparslan, Huttalan ve Saganiyan'dakinin aksine olarak itaatini arz etmek ve vassallık statüsünü kabul etmek şartıyla küçük devlet hükümdârlarını yerlerinde bırakmıştır⁹.

Sultân Alparslan 1065 yılında Aral gölü bölgesi ve Hazar denizinin doğu kıyılarını dolaşarak, gayrimüslim Türkmen ve Kıpçaklar ile uğraşıyordu. Kışı da orada geçirmiş, Cazıg adlı Kıpçak boyu hâkimi Kafşut'u itaat ettirmiş; Harezmi'nin merkezi Gürgenç'i imar ettirip, 1066 Mayıs ayı başlarında Merv'e dönerek, Horâsân'a düzen vermiş ve 1067 yazında da kardeşi Kavurd ile eniştesi El-Basan'ın isyanı yüzünden Kirmân, İstahr ve Şirâz seferini yapmıştır. Bu yüzden Bizanslılar ve müttefiki IV. Bagrat Yukarı Kür¹⁰ ve Aras boylarında serbest kalmıştı¹¹.

Yukarıda Sibt'in eserinde yer yerdiği mektubun içeriğinde yer alan bilgilere uygun haberler diğer kaynaklara da uymaktadır. Mirhond'un ifadesine göre Sultân Alparslan, Muharrem 548 (Aralık 1065-Ocak 1066)'de büyük bir ordu ile Harezmi'ye geldi. Kıpçak Emiri Kafşud ile Cazıglar üzerine sefere çıkacaktı. Oğlu Melikşâh'ı, Hâce Nizâmülmülk, Huzistân emiri ve birkaç ümerâ ile birlikte birkaç gün orada bıraktı. Kendisi bütün ordusuyla birlikte düşmanların üzerine gitti ve otuz bin kişilik Cazıg ordusunu mağlup etti. Alparslan Kıpçak Emiri Kafşud'a da

kaynak ve otlaklarından istifade etmeye başlamışlardır. O zamandan itibaren Volga havzası ile Harezmi birbirine bağlayan önemli bir ticaret yolu Mangışlak üzerinden geçiyordu. Ticaret malları Tüp-Karagan burnu civarındaki körfezde gemilerden boşaltılıyor ve kervanlar ile Harezmi'ye götürülüyordu. W. Barthold, "Mangışlak", *İA (MEB)*, VII, s. 283.

⁸ Sibt, s. 131.

⁹ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamanı*, III, Ankara 1992, s. 41 vd.

¹⁰ Bölgenin en büyük nehirlerinden biri olan Kür, Ermenistan'ın güneyinde Tayk eyâletinin içinde bulunan Barkar dağından doğup, Gürcistan'a girer. Nehir Kori ve Tiflis şehirlerinin içinden akarak, güneydoğuya doğru devamla Aras nehriyle birleşip Hazar denizine dökülür. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (Çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 275, n. 139.

¹¹ F. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, (TTK) Ankara 1992, s. 70 vd.

bir elçi gönderdi. Kafşud gelip itaatini bildirdi. Sultân Alparslan da onun suçlarını affetti¹².

Sıbt'ın kaydettiği Alparslan'ın mektubunda yer alan Türkmenlerin birleştiği "kâfir Türkler"den, Kıpçak veya Cazıgların kastedildiği anlaşılmaktadır. Olayın devamı el-Hüseynî ve diğer Selçuklu kaynakları tarafından tamamlanmaktadır. Buna göre Sultân Alparslan Mangışlak'a giderek Emîr Kıpçak (Kafşud)'ı muhasara ile kalesinden cebren aşağı indirdikten sonra onu affetti. Bilahare büyük babası Selçuk'un mezarını çok özlediğinden Cend'e doğru gitti. Burada Cend¹³ hanı kendisini çok büyük hediyelerle karşıladığından tekrar Gürgenç'e dönerek, oranın emîrliğini oğlu Arslan Argun'a tefvîz edip, evvelâ 7 Cemâziyelahir 458 (6 Mayıs 1066)'de Merv'e sonra Râyegân'a geldi. Burada veliahtlığı oğlu Melikşâh'a verdi ve hazır olan emîrlere hilâtlar giydirdi¹⁴. Osman Turan'a göre¹⁵, Bazı Türk kavimleri ve özellikle de Kıpçakların ve son Hazar kalıntılarının Derbend kapısını aşarak Kafkaslardan güneye inmeleri bu seferin sonucu ile ilgilidir ki, biz de bu fikre katılıyoruz. Zira, aşağıda tafsîlâtıyla ele alacağımız gibi, Kıpçak-Selçuklu ilişkileri bundan bir süre sonra Kafkaslar bölgesinde yoğunluk kazanmaya başlayacaktır.

1071 Malazgird savaşında bazı Kıpçak boylarının paralı asker olarak Bizans ordusuna katıldıkları görülmektedir. Bizans ordusunda ayrıca Bulgar, Rus, Alan, Hazar, Frank, Gürcü, Peçenek ve Uz Türkleri de bulunuyorlardı¹⁶. Urfalı Mateos, İmparator Romanos Diogenes'in Bizans ordusunun sağ ve sol cenahlarına yerleştirdiği ücretli ve gayrimüslim Peçenek ve Uz Türklerinin savaşın kızıştığı esnada Selçuklular tarafına geçtiğini naklediyor, ancak Kıpçakları zikretmiyor¹⁷. Ermeni müellifi Symbat da Diogenes'in ordusunda bütün batı ordularının (Frank, Alman) Bulgar, Kapadokya, Bitinya, Trabzon bölgesi kuvvetlerinin, Balkanlardan Uz ve Peçeneklerin yer aldıklarını belirtiyor. Malazgird savaşında Uzlar ve Peçenekler imparatorun sağ ve sol cenahında yer almışlardır. Bu

¹² Mîrhond, *Ravzatu's-safâ* (Neşr. Abbâs Zeryâb), Tahran 1358, s. 670 vd.

¹³ Bundan sonra ve Sultan Sancar ve Harezmsâhlar zamanında da Cend gayrimüslim Türklerin sınırlarında büyük uç şehri olarak çok önem arz ediyor; Oğuz ananesine uygun olarak Uluğ-yabgu unvânını taşıyan melik veya valiler idaresinde bulunuyordu. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 159 vd.

¹⁴ El-Hüseynî, s. 28; Ahmed b. Mahmûd, I, s. 69;

¹⁵ *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, aynı yer.

¹⁶ Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. K. Burslan, Ankara 1999, s. 37; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamanı*, III, Ankara 1992, s. 33.

¹⁷ Urfalı Mateos, s. 143;

müellif ayrıca İmparator Dukas'ın kısa sayılabilecek bir zaman önce 1065 yılında Balkanlarda Uzlarla savaş halinde bulunduğunu ve bunlara karşı gönderdiği orduya Ermeni Apukap'ın oğlu Basil'i komutan olarak tayin ettiğini¹⁸ ilave etmektedir. Bu bilgiden yola çıkarsak Uzların Diogenes'in ordusuna paralı asker olarak katılmış olduklarından şüphe edilemez. Ancak, Symbat bu savaşta Kıpçaklardan hiç söz etmez. Keza el-Hüseynî de Diogenes'in ordusundaki Rum, Ermeni, Rus, Frank, Peçenek ve Uzları saymakla beraber Kıpçakları saymaz¹⁹.

Kavurd'u boğan bir Kıpçak mıydı?

Sultân Alparslan'ın 10 Rebiyülevvel 465 (24 Kasım 1072)'de Barzem kalesi kumandanı Yusuf Harezmî tarafından öldürülmesinden²⁰ sonra yerine geçen oğlu Melikşâh'a karşı amcası Kavurd isyan etmiş, fakat Hemedân civârında yapılan savaşta mağlup ve esir edilmişti²¹. Tutsak alındıktan sonra Kavurd'un, Sultân Melikşâh'ın emriyle kendi yayının kirişiyle boğdurulduğu malumdur. Kaynaklarda Kavurd'u boğan şahıs hakkında iki farklı rivayet vardır. Bunlardan İbnü'l-Esîr, Sibt, El-Hüseynî, Ahmed b. Mahmûd, Bondârî gibi müelliflere göre, Melikşâh Kavurd'un öldürülmesi işini Gevherayin'e vermiş, o da beraberinde kör bir Ermeni ile Kavurd'un yanına gitmiştir. Kavurd'un affedilmek için ettiği bütün vaatler ve yalvarmaları işe yaramamış ve tek gözlü Ermeni kendi yayının kirişiyle Kavurd'u boğmuştur²².

Bu kaynaklardan Sibt'in başka bir rivayetinde ise Kavurd'u boğanın bir Kıpçak Türkü olduğu kaydedilmiştir. Bu rivayete göre, Kavurd Hemedân'da Ebû Hâşim Caferî'nin evinde esir tutulmaktaydı. Birkaç gün sonra Sultân Melikşâh bu eve geldi ve Kavurd'u boğdurmak üzere Kıpçaklardan birini gönderdi. Kavurd, Kıpçakı görünce durumu anladı ve biraz beklemesini istedi. Sonra kalkıp, dört rekat namaz kıldı ve akabinde Kıpçakla bir saat kadar mücâdele etti, fakat sonunda kuvvetli olan Kıpçak üstün gelerek, onu yayının kirişi ile boğdu. Kavurd'un

¹⁸ Symbat, *Symbat Sparapets Chronicle* (İng. Terc. Robert Bedrosian), Long Branch-New Jersey 2005, s. 30, 36, 37 (HTML rbedrosian.com).

¹⁹ El-Hüseynî, s. 33.

²⁰ Bu konudaki kaynaklar için bk. "Büyük Selçuklu Sultânlarının Siyasî Evlilikleri", s. 117.

²¹ Geniş bilgi için bk. E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989, s. 30 vd; Arca bk. İ. Kafesoğlu, *Sultân Melikşâh Devrinde Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 23.

²² İbnü'l-Esîr, X, s. 83; Sibt, s. 163; El-Hüseynî, s. 40; Ahmed b. Mahmûd, I, s. 119; Bondârî, s. 49.

ölüsünü gece gizlice götürüp, üvey amcası İbrâhim Yınal'ın yanına gömdüler²³.

Kaynaklardaki farklı bilgiler dolayısıyla Kavurd'un katlinin tarihi, müphem kalmakla beraber, Kavurd'un 465 yılı Şaban ayı (Nisan-Mayıs 1073) içerisinde öldürülmüş olduğu kesinleşmektedir²⁴.

Kavurd'u kimin boğduğu meselesine gelince, kaynaklardaki iki farklı rivayet bize göre aynı şahsa işaret etmektedir. Burada sözü edilen Kıpçak, ya Hazar'ın doğu kısmından Mangışlak'dan gelmiştir ya da Hazar'ın batısından Kafkasya'dan. Çünkü bu dönemde Kıpçaklar Hazar'ın kuzey, batı ve doğusu olmak üzere üç tarafında oturmaktaydılar. Bu şahsın batıdan Kafkasya'dan gelmiş olması daha kuvvetle ihtimal dahilindedir. Çünkü bazı kaynakların onu Ermeni olarak göstermelerine bakılırsa, Kafkaslardan gelmiştir. Sibt'in bir kaydında Kıpçak olarak geçtiğine göre, Kafkaslardan geldiği için ve muhtemelen Hıristiyan olduğu için kendisine Ermeni yakıştırmaları yapılmış olmalıdır. Bu nedenle bu adamın aslen Ermeni değil, Kafkaslara inen Kıpçaklardan biri olduğu anlaşılıyor²⁵.

Gürcistan'a birinci Kıpçak göçü: Eski Kıpçaklar-Selçuklu ilişkileri

Rus kroniklerinde Polovets olarak geçen Kuman-Kıpçakların adına ilk defa 1000 yılı olaylarında rastlanmaktadır. Kroniğe göre bu tarihte Rus Knezi Volodar Kıpçaklarla birlikte Kiev'e gelmiştir. Müteakip vekayii 1054 yılına aittir ve burada da Kıpçakların Başbuğ Boluş²⁶ idaresinde Rusya'ya gelip, Knez Vsevolod Yaroslaviç (Pereyeslav ve Kiev knezi, 1054-1093) ile barış yaptıkları ve sonra geri döndükleri belirtilmektedir²⁷.

Rus yıllıklarından anlaşıldığına göre Kuman-Kıpçaklar 1000 yılından itibaren büyük kitleler halinde Orta Asya'dan batıya kaymak zorunda kalmışlar ve özellikle de XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Güney Rusya ve Kafkasya'ya doğru yayılmışlardır. Bu tarihlerde Kıpçakların,

²³ Sibt, aynı yer; Boğuşma ile ilgili haber Ahmed b. Mahmûd (aynı yer) tarafından da aynen verilmiştir.

²⁴ *Kirmân Selçukluları*, s. 36.

²⁵ Hatta bu şahıs zayıf bir ihtimal de olsa Malazgird savaşına katılıp, Selçuklu saflarına geçen Kıpçaklardan birisi de olabilir.

²⁶ Yardım anlamına gelen bu isim Kazaklarda vardır.

²⁷ Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, 292 vd.

Kafkasya'da Selçuklularla mücadele halinde olan Gürcülerle münasebet ve ittifak kurdukları görülmektedir.

Nitekim Gürcülerin Bagrat hânedânından II. David (1089-1125), Selçuklulara karşı ne kadar cesur savaşçılar olduklarını bildiği Gürcücede Kivçakni olarak telaffuz edilen Kıpçaklardan faydalanmaktan başka çare kalmadığını anlamıştı. O, fakirlikleri dolayısıyla Kıpçakların kendi idaresini tercih edeceklerini biliyordu. Ayrıca kendisi çok seneler önce muhtemelen 1096 veya 1098'de en meşhur Kıpçak başbuğu Şaragan (Karahan)'ın oğlu Atrak'ın güzelliği ile meşhur kızı Guranduht ile evlenmekle Kıpçak hânedânıyla sühriyet bile kurmuştu. Bu nedenle Gürcü kralı, Kıpçaklarla anlaşmak ve kaynatasını davet etmek üzere itimat ettiği adamlar gönderdi. Böylece Kıpçaklarla anlaştıktan sonra onları karıları ve çocukları ile beraber ülkesinde iyi yerlere yerleştirdi ve onlardan kırk bin savaşçı asker ve kendi sarayında yetiştirdiği beş yüz genç teşkil etti. Şamanist Kıpçakların sayıları günden güne artarak yavaş yavaş Hristiyanlığı kabul ediyorlardı. Kral, Kıpçakların başına kumandanlar tayin ettikten sonra ordusunun başına geçti. Kıpçaklardan takviyeli Gürcü ordusu 503 (1110) yılında Gence memleketlerine tecavüzde bulundu. Sultân Muhammed Tapar bunların üzerine asker göndererek, onları mağlup edip püskürttüğü gibi ülkelerini de istilâ etti²⁸.

1120 yılında Kral II. David, Batora'daki Türkmenlerin üzerine yürüyerek onlardan pek çok esir ve ganimet aldı ve 7 Mayıs'da Şirvân'a girerek ganimet yüklü olarak Kartli'ye döndü. Ağustos ayında Türkmenler üzerine seferi tekrarladı. Daha sonra kral Pasin civarındaki Aşorni bölgesine giderek yine Türkmenlerden pek çok esir ve ganimet aldı²⁹. 1121 yılında Gürcülerin Selçuklu ülkelerine karşı harekete geçtikleri İslâm kaynaklarında da kayıtlıdır. İbnü'l-Esîr'e göre Gürcüler eskiden de İslâm ülkelerine yağma akınları yaparlardı, fakat Sultân Melikşâh devrinden (1072-1092) Sultân Muhammed Tapar'ın son zamanlarına

²⁸ El-Hüseynî, s. 57; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl-i Târih-i Dimâşk*, ed. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 168.

²⁹ *The Georgian Chronicle* (İng. Terc. Robert Bedrosian), New York 1991, s. 110 vd. (HTML rbedrosian.com); M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi* (Haz. E. Merçil), Ankara 2003, s. 319-321; Karş. F. Kırzioğlu, s. 110.

kadar bu saldırıları yapamamışlardı. Bu sene akınlara tekrar başladılar. Kıpçaklar ve etraflarındaki diğer kavimler de onlarla beraberdi³⁰.

Kıpçaklar, Kafkasya bölgesinde Hristiyan Gürcülerle beraber Müslüman Selçuklulara ve Türkmenlere akınlara yaparken, diğer bir kısmı da Karadeniz'in kuzeyinden geçip Tuna nehrini aşarak Balkanlarda Bizans'ı uğraştırıyorlardı. Bu devirde Tuna'dan Don nehrine kadar olan ve Asya ile Avrupa arasındaki sınır bölgesi iki aylık yol olup, Don ile Volga arasının üst kısmında Kuman Kıpçaklar oturuyordu. Bu iki nehir birbirinden on günlük mesafede idi. XIII. Asır ortalarında bile Macarlar, Başkıriler ve Kuman-Kıpçaklar aynı dili konuşuyorlardı³¹.

II. David'in 1121 yılının kış mevsiminde Abhazya gibi uzak bir diyara gittiğini, haber alan Türkmenler kışın karı altında tedbirsizce Kür nehri kıyılarına gittiler. *Gürcistan Tarihi*'nde adını zikretmeden bu Türkmenlerin başında bir Irak Selçuklu sultanının bulunduğu ve II. David'in bunların üzerine inip hepsini kılıçtan geçirdiği kayıtlıdır (Mart 1121)³². Bu tarihte Irak Selçuklularının başında Sultân Mahmûd (1118-1134) b. Muhammed Tapar bulunmakla beraber İbnü'l-Esîr'in kaydından *Gürcistan Tarihi*'nde adı verilmeyen Selçuklu sultanının Melik Tuğrul b. Muhammed Tapar olduğu anlaşılıyor. Nitekim *Gürcü Kroniği*'nde de bu ordunun başında Melik Tuğrul'un bulunduğu zikredilmektedir³³ ki İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgi bununla örtüşmektedir. Buna göre, Arrân ile Aras nehri arası Melik Tuğrul'un hâkimiyetine ait olduğundan o, atabegi Emîr Gündoğdu Emîr İlgâzî, Arap emîri Dübeyş b. Sadaka ile birleşerek Gürcülere karşı harekete geçmişti. Müttefik kuvvetler Tiflis'e yaklaşınca, Gürcü ordusunda bulunan iki yüz Kıpçak ileri atılmış ve Selçuklu askerleri onların eman dilemek üzere gediklerini zannederek savunma yapmamışlardı. Bu Kıpçaklar Selçuklu askerleri içine girince onları oka tutmuşlar ve bu suretle aralarından pek çok kişi öldürülmüş dört bin

³⁰ İbnü'l-Esîr, X, s. 450. İbnü'l-Esîr'in verdiği bu bilgi doğru, fakat biraz eksiktir. Çünkü yukarıda kaydettiğimiz gibi, Kalânisi ve Hüseyinî Muhammed Tapar zamanında vuku bulan bir Gürcü saldırısından bahsetmişlerdir.

³¹ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)* (Çev. Ergin Ayan), İstanbul 2001, s. 48, 66.

³² Brosset, s. 322; *The Georgian Chronicle*, s. 112.

³³ *The Georgian Chronicle*, aynı yer.

kadarı da esir edilmiştir. Tuğrul, İlgâzî, Dübeys ve Gündoğdu ise kurtulmayı başarmışlardır³⁴.

1121 Mart ayında Kür nehri taşınca, orada kalmış olan Türkmenler ortaya çıkarak Hunan'a yerleştiler. Bunu haber alan Gürcü kralı Kıpçaklarla beraber yeniden Türkmenler üzerine gitmiş ve Hunan'ı tahrip ederek Haziran ayında geri dönmüştür³⁵. Gürcüler tarafından yağmalanan ve soyulan Tiflis ve Dmanis tâcirleri, II. David'in zulmüne karşı, o sırada Hemedân'da bulunan Sultân Mahmûd'un yanına giderek, ondan yardım istediler. İbnü'l-Esîr, Sultân Mahmûd'un bu münasebetle Gürcülere karşı bir ordu sevk ettiğini rivayet etmişse de bunun ayrıntısını vermemektedir³⁶. *Gürcü Kroniği* Sultânın Arap emîrlerini ve Artuk oğlu İlgâzî'yi bu seferle görevlendirdiğini ifade etmektedir. 12 Ağustos'ta bu ordu Trialet, Manklis ve Didgorni'yi zapt etmiştir³⁷. Keza Ermeni müverrihi Symbat da Sultân'ın hâkim olduğu bütün ülkelerden topladığı yüz elli bin kişilik bir orduyu Arap Emîri Sadaka kumandasında Gürcistan üzerine gönderdiğini ifade ediyor ki şüphesiz bu rakam abartılı olduğu gibi, buradaki Arap emîri Sadaka değil yukarıda İbnü'l-Esîr'in zikrettiği gibi Sadaka'nın oğlu Dübeys'dir. Kral II. David, kırk bin Kıpçak, on sekiz bin Alan, beş yüz Frank ve on bin Ermeni'den oluşan orduyla İlgâzî'ye karşı savaşmak üzere harekete geçti. Müverrih onun Türklerden dört yüz bin kişiyi öldürüp, elli bin kişiyi de esir aldığını³⁸ mübalağalı biçimde anlatırken, elbette ki gerçeği değil de olmasını istediği şeyi yansıtmıştır. Çünkü yukarıda abartarak yüz elli bin olarak verdiği Selçuklu ordusunun sayısını bu sefer dört yüz elli bine çıkarmıştır. Ertesi yıl II. David Tiflis'i ele geçirerek üç gün yağmalattı, halkını kılıçtan geçirtip, ibret olsun diye beş yüz kişi kazıklara geçirilerek, işkenceyle öldürtüldü (14 Ağustos 1122)³⁹.

³⁴ İbnü'l-Esîr, X, aynı yer; Symbat (s. 68) abartılı olarak II. David'in İlgâzî'nin ordusundan kırk bin kadarını öldürüp çocuklarını ve mallarını ülkesine götürdüğünü yazmaktadır ki bu gerçeği yansıtmamaktadır.

³⁵ *The Georgian Chronicle*, s. 113; Brosset, aynı yer.

³⁶ İbnü'l-Esîr, X, aynı yer.

³⁷ *The Georgian Chronicle*, s. 113.

³⁸ Symbat, s. 68; keza buna yakın abartılı rakamlar Urfalı Mateos (s. 270) tarafından da verilmektedir. Bu müellif on beş bin seçme Kıpçak, beş bin Alan ve Frank askerlerinin II. David'in hizmetinde olduklarını ilave etmektedir.

³⁹ *The Georgian Chronicle*, aynı yer; Symbat, aynı yer; Kalânîsî, s. 204-205; Ebi'l-Fidâ, *El-Muhtasar fî Ahabâri'l-beşer*, (Takdim Hüseyin Müennes), II, Beyrut (Dârü'l-maarif) tarihsiz, s. 327. Bu kaynakta Gürcülerin Tiflis'i zaptı 514 (1120-1121) yılı olaylarında verilmektedir; Brosset, s. 324; Urfalı Mateos, aynı yer; F. Kırzioğlu, s. 117; Ayrıca bk. S. Cöhce, "Doğu Karadeniz Bölgesinin

Tiflis şehrinin Gürcüler tarafından zaptı, Kafkaslardaki Selçuklu hâkimiyetini sarsmış ve bölgedeki Türkmenlerin durumunu da bozmuştu. Selçuklularla yaptıkları savaşlarda ardı ardına galip gelen Gürcüler, İslâm beldelerine pek çok zararlar verdiler. Özellikle Derbend-i Şirvân halkı onlardan çok büyük sıkıntı çekti. Bunlar, içinde buldukları zor durumu ve ülkelerini ellerinde tutmaktan aciz olduklarını bildirmek üzere ileri gelenlerden bir heyeti Sultân Mahmûd'a gönderdiler ve onu Şirvân'a davet ettiler. Sultân Mahmûd davet üzerine harekete geçtiği sırada Gürcüler Şemahi'ye varmışlardı⁴⁰.

Urfalı Mateos ile Symbat'a göre, Sultân altmış bin askerini Kür nehri üzerinden kayıklarla bir köprü yaptırmak suretiyle geçirerek Abhaz ülkesine girmiş, fakat Gürcü kralı bu köprüyü yıktırıp, oradan geçmiş olan bütün Selçuklu askerlerini kılıçtan geçirtmiştir⁴¹. Bu mübalağalı gerçek dışı habere mukabil, *Gürcü Kroniği*'nde Sultân Mahmûd'un Şirvân'a gittiği, Şemahi'yi ele geçirdiği ve Şirvânşâh'ı tutukladığı belirtiliyor ki, Bondârî de bu tutuklatma olayını kaydetmiştir. *Kronik* devamla Sultân Mahmûd'un, II. David'e şöyle mânidâr bir mektup gönderdiğini kaydediyor: "*Sen ormanlar kralısın, asla ovaya inme. İşte ben Şirvânşâh'ı yakaladım ve kendisinden haraç istiyorum. Onu istiyorsan bana uygun hediyeler gönder. Aksi takdirde derhal beni görmeğe gel.*". Bu mektubu okuyan kral bütün ordusunu sefere çağırdı ve kalabalık ordusuyla sultâna karşı harekete geçti. Bunu haber alan sultân korkuya kapılarak, Şirvân'a girdi ve şehri etrafına derin hendekler kazdırmak suretiyle tahkim etti. Sonra krala bir mektup gönderdi: "*Senden ne hediye ne de savaş istiyorum. Sadece çekilip gitmeme izin ver.*". Tam o sırada Atabeg Aksungur⁴² on bin kişilik bir kuvvetle yardıma geldi, fakat Gürcüler karşısında mağlup olarak kaçtı ve sultânın yanına gitti. Sultân aynı gece karargâhını kaldırıp, başka bir yoldan ülkesine döndü⁴³. Brosset ve Kırcıoğlu bu seferde II. David'in ordusunun sayımı yapıldığı zaman elli

Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1988, s. 479.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, X, s. 386; Bondârî, s. 132.

⁴¹ Urfalı Mateos, s. 275; Symbat, s. 69.

⁴² Burada adı geçen atabeg, Merâgâ emîri Aksungur el-Ahmedî' dir. Çünkü bu tarihlerde Mahmûd'un kardeşi ve Arrân ve Azerbâycân meliki olan Tuğrul'un atabegi Gündoğdu vefat etmişti. Bu sırada Bağdâd'da Sultan Mahmûd'un yanında bulunan Aksungur iktama gitmek için izin istedi ve aldı. Aslında o, Gündoğdu'nun yerine Melik Tuğrul'a atabeg olmayı düşündüğü için, sultanın yanından ayrılır ayrılmaz, bu maksatla Tuğrul'un yanına giderek, onunla görüşmüş ve onun atabegi olmuştur. İbnü'l-Esîr, X, s. 472.

⁴³ *The Georgian Chronicle*, s. 114.

bin Kıpçak askerinin bulunduğunu belirtmişlerdir⁴⁴. Fakat, bu kayıt *Gürcü Kroniği*'nde yoktur. Ancak, İbnü'l-Esîr'in vermiş olduğu bilgiden Gürcü ordusunda Kıpçakların bulunduğunu tam olarak anlıyoruz. Çünkü müellif, Gürcüler üzerlerine yürüyünce Selçuklu ordusunun Şirvân'da büyük bir korku geçirdiğini ve askerlerin savaşmak niyetinde olduklarını teyit ediyor, fakat o gece Gürcülerle Kıpçaklar arasında bir ihtilafın ortaya çıktığını ve bunların birbirleriyle savaştıktan sonra mağlup askerler gibi çekilip gittiklerini de ekliyor. Müellifin "*Allah Müslümanları savaşın şerrinden korudu*" şeklindeki ifadesinden ise Selçuklu ordusunun orada gerçekten zor durumda bulunduğu da anlaşılıyor. Sultân Mahmûd Cemâziyelahir 517 (Temmuz-Ağustos 1123)'de Hemedân'a varmıştır⁴⁵. Bondârî, Selçuklu hazinesine yıllık kırk bin dinar altın vergi ödeyen Şirvân ve Şemâhi'nin kurtarılmasından sonra Nizâmülmülk'ün oğlu olan Vezîr Osman'ın, Sultân Mahmûd'u geri dönmeye zorladığını ifade etmektedir⁴⁶. Bu geri dönüşte Irak Selçuklularının içinde bulunduğu karışıklıkların rolü olduğu da şüphesizdir. Diğer taraftan Gürcü kralının dönüşünü de Kıpçaklara bağlamalıdır. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiden Gürcü ordusundaki Kıpçakların, karşısındakilerin kendi soydaşları olduğunu görünce savaşmak istemedikleri, bu yüzden karışıklıklar çıkardıkları hatta krala karşı isyan ettikleri sonucu çıkarılabilir. Bu nedenle II. David ülkesine gittikten bir ay sonra yani Haziran ayında Şirvân'a dönüp, kraliyet ikametgâhı olan Gülistan kalesini zapt ettikten sonra bölgenin imar işleriyle uğraştı. 1124 yılında Kartli'ye dönen kral, orada Kıpçaklara kışlıklar tahsis ve kendilerine kumandanlar tayin eyledi. Kral, Kartli, Somhet ve Ani'nin idare işlerini tanzim ettikten sonra ilkbaharda yapmayı düşündüğü askerî harekât için büyük bir ordu hazırlığına girişti. Brosset'in ifadesine göre, onun gücünden çekinen Irak Selçuklu sultânı, krala hediye olarak her türlü nadir zırh ve silahlar, yerli ve yabancı nadir kuşlar ve hayvanlar göndermek suretiyle barış, dostluk ve Kıpçakların akınlarının durdurulmasını rica ediyordu. Kral, Türklerden geri aldıklarıyla çok fazla zenginleşmiş ve o Kıpçaklardan çok sayıda esiri fidye karşılığı satın alarak serbest bırakmıştır⁴⁷.

⁴⁴ Brosset, s. 324; F. Kırzioğlu, s. 118.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, X, s. 487.

⁴⁶ Bondârî, s. 133; İbnü'l-Esîr, s. 486.

⁴⁷ Brosset, s. 326, 327, 334.

Anlaşılan Gürcüler Kıpçaklarla ittifak ederek, iki Türk kavmini birbirlerine kırdırmak suretiyle çok önemli tarihi başarılar imza atmışlardı ki, Kral II. David, atalarının Selçuklular karşısında kaybetmiş oldukları toprak esir ve serveti birkaç misli ödetmiştir. Kral, Kıpçakların bu hizmetlerine karşılık olarak onlara sürülerini otlatabilecek ve yerleşebilecek alanlar temin ediyordu. Elbette ki askerlikten başka hiç bir mesleği olmayan bu göçebe Kıpçakların Güney Rusya steplerinden Kafkaslara inmeleriyle Gürcülere ifa ettikleri askerî hizmet belli bir karşılığa yani ücrete tabi idi. Gürcü kralının bu savaşçı Türk kavmine hizmetleri karşılığı ödediği bedel, şüphesiz onların sayesinde kazandıklarıyla mukayese edilemez. Kuzeyde Kıpçak hanları yağmalardan bir şey elde edemeyip halklarını doyuramaz hale gelince Gürcü kralının hizmetine girerek, kendilerini satmak zorunda kalmışlardır. Kral, hizmetine aldığı Kıpçakları yukarıda değindiğimiz gibi Hıristiyanlaştırmak suretiyle hem asimile etmiş, hem de kendi soydaşları olan Selçuklu Türklerine karşı dinsel bir düşmanlık beslemelerini sağlayarak bir taşla iki kuş vurmuş oluyordu.

1124 yılı Kıpçak uruğlarının Yukarı Kür ve Çoruk boylarına en yoğun ve rahatlıkla yerleştikleri bir dönemdir. Kıpçaklar Cavakhet'den İspir'e değin yeni aldıkları yerlere yerleştiler. Anlaşılan buralarda boşalan yerleri Selçuklulara karşı gerektiği gibi koruyabilmek için, Kıpçaklar sınır teşkil eden bu bölgelere yerleştirilmişlerdir. Bu tarihlerden itibaren bu bölgelerin Kıpçaklara yurt olduğu görülüyor. Fakat bütün savaş yükü üzerlerinde bulunan ve söz verildiği gibi ele geçirdikleri yerlere hemen yerleştirilmeden Don ve Kuban boylarındaki gibi keçe çadırlarda barınan Kıpçaklar, kaynaklarda belirtilmeyen sebeplerden dolayı II. David'e birkaç kez suikast düzenlediler. Bütün bu suikastlarda ölmeyen Kral II. David 1125 yılında vefat etti⁴⁸.

Irak Selçuklularının kardeş kavgaları yüzünden büsbütün zayıfladığı devirlerde Sultân Mesûd (1134-1152), Azerbâycân ile Arrân bölgelerinin idaresini tamamıyla Atabeg Karasungur'a vermişti. Fakat o, daha sonra hem Karasungur'la hem de diğer atabeglerle savaşarak Selçuklu

⁴⁸*The Georgian Chronicle*, s. 117; Symbat, s. 69; Brosset, 335; Karş. F. Kırzioğlu, s. 121 vd.; Kral II. David'in Kıpçakları Selçuklulara karşı kullanmasının karlı sonuçları hakkında bk. İ. Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2007 (2. basım), s. 136 vd.

ordusunu iyice zayıflattı. Kafkaslarda Gürcülerle mücadeleyi atabegler sürdürüyordu.

Atabek Karasungur Irak Selçuklularının saltanat kavgalarına müdahil olduğu cihetle Fars ve Huzistân taraflarında bulunduğu sıralarda Gence ve civarında meydana gelen bir deprem büyük bir hasara yol açmıştı (533/1138-1139). Kaynağın ifadesiyle bu doğal felâketten istifade eden “*Abhaz ve Gürcü kâfirleri*” Gence’ye saldırıp, halkından üç yüz bin kadar insanı öldürüp, kalanları da esir alarak ülkelerine götürdüler. Karasungur bu olayı Burucird’e geldiği sırada haber aldı ve süratle Gence’ye hareket etti. Abhaz ordusu kumandanı Ebi’l-Leys b. Iovane (Abuleth oğlu Yovani), Karasungur’un yokluğunu ve depremin getirdiği yıkıntıyı ganimet bilerek, bu memleketleri tahrip ve halkını katletmişti. Karasungur bunlarla savaşarak, cesaretlerini kırdı ve pek çoğunu öldürerek intikamını aldı. Fakat, Gence’de Karasungur’un zevcesi ve çocukları ölmüştü. Bundan dolayı o, kederlenip, verem hastalığına yakalandı ve 535 (1140/1141) senesinde Erdebil’de vafat etti⁴⁹.

Bu tarihlerde Arslantaş oğlu Kıpçak adlı bir emîr Musul havalisindeki Şehrizur’u merkez yaparak dağlık bölgede müstakil bir beylik kurmuş ve uzak-yakın ülkelerdeki Türkmenler üzerinde büyük nüfuz sahibi olmuştu. Öyle ki Türkmenler ona itaati farz bilip, muhalefet etmezlerdi. Civar hükümdârlar ona saldırmaktan çekinirlerdi. Ayrıca, onun vilayeti çok müstahkem olup, çok dar geçitlerden geçilmek suretiyle varılabilen bir mevkiydi. Türkmenler uzak yollardan gelerek onun yanına varırlardı. Bu nedenle Musul Atabegi İmâdedîn Zengî (1127-1146) onun gittikçe yükselmekte olan durumuna son vermek istedi. Bu münasebetle 534 (1139-1140)’de Atabeg Zengî, onun üzerine asker sevk etti. Kıpçak adamlarını toplayıp, onların karşısına çıktı, savaş nizamına girip, çarpışmağa başladı fakat mağlup oldu. Atabegin askerleri onları takip edip, kale ve hisarları muhasara ettiler. Sonra da hepsini ele geçirdiler ve Kıpçak’a aman verdiler. O da onlara iltihak etti ve askerlerinin arasına katıldı. Kıpçak ve ahfâdı 600 (1204) yılından biraz sonrasına kadar Atabeg Zengî’nin hânedânına samimiyetle hizmet ettiler ve bu tarihten sonra ayrıldılar⁵⁰. İbnü’l-Esîr’in verdiği bu bilgiden Kafkaslarda

⁴⁹ Bondârî, s. 175; İbnü’l-Esîr, XI, s. 78; El-Hüseynî, s. 78; Karş. Brosset, s. 345 n. 25; Daha bk. F. Kırzioğlu, s. 124.

⁵⁰ İbnü’l-Esîr, XI, s. 74.

Gürcülerin askerî hizmetinde bulunan Kıpçaklardan bir kısmının Müslümanlığı kabul ederek güneye Selçuklu ülkesine girdikleri ve Musul havalisinde mahalli bir idare teşkil ettikleri anlaşılıyor. Burada zikredilen uzak ve yakın ülkelerdeki Türkmenlerden kasıt ise İslâmlaşmış Kıpçaklar olmalıdır. Aslında Türkmen ıstılahının kullanımına baktığımızda Müslüman olan Türk boylarına bu adın verildiği bilinmektedir. XI. asırdan itibaren İslâmlaşan Oğuzlara bu ad verildiğine göre, keza aynı şekilde İslâmlaşan Kıpçaklara da bir üst kimlik olmak üzere Türkmen denilmiş olmalıdır. Yukarıdaki hadisede değişmeyen sadece başlarında bulunan beyin ismi olan ya da menşeyini ifade eden Kıpçak adıdır.

Müslüman olan Kıpçaklardan *atabeg-i azam* unvanına sahip olmuş ve mahalli bir devlet kurmuş olan beylerden birisi de İldeniz'dir. İldeniz aslen Kıpçak Türklerinden olup, Irak Selçuklu hükümdârı Mahmûd (1117-1131)'un vezîri es-Süme'yemî'nin memlûku idi. Süme'yemî'nin 516 yılı Safer ayı sonunda (9 Mayıs 1122) Batınîler tarafından Bağdâd'da katli üzerine önce Sultân Mahmûd'a intikal etmiş, sonra Sultân Mesûd (1132-1152)'un hizmetine girmiş, kısa zamanda yükselerek Arrân ve Şirvân valiliğini elde etmiştir⁵¹. Atabeg İldeniz, Gürcü ordularını 1163, 1167 ve 1175'de üç defa bozguna uğratmıştır⁵². Kaynaklarda açıkça zikredilmemekle birlikte bu Gürcü kuvvetlerinin içerisinde Kıpçak birliklerinin bulunduğu muhakkaktır.

Gürcistan Kralı III. Giorgi (1156-1184), kendisinin kral olmasında en büyük rolü oynayan Kıpçak Kubasar'ı ordusunun başkumandanlığına tayin etmiş ve ölümüne kadar bu böyle devam etmiştir. Hiç oğlu olmayan kral, 1178 yılında kızı Thamara (1184-1214)'yı kraliçe ilan edip, başkumandan Kubasar'ın ve diğer devlet ileri gelenlerin biatını aldı. Kral III. Giorgi öldüğünde, silahçısı olan Kutluğ Arslan adında diğer bir Kıpçak beyi Tiflis yakınlarındaki İsan ovasında çadırlarını kurarak isyan etti. Bunun üzerine Kraliçe Thamara onu derhal tutuklattı. Fakat, Kıpçak oldukları anlaşılan Kutluğ'un askerleri ve işbirlikçileri ayaklanınca, kraliçe onu affetmek ve serbest bırakmak zorunda kaldı.. Bu olaydan sonra Kutluğ Arslan'ın devlet işlerine hâkim olduğu anlaşılıyor⁵³.

⁵¹ İbnü'l-Esîr, X, s. 475, XI, s. 312; El-Hüseynî, s. 138; Mirza Bala, "İl-Deniz", *İA (MEB)*, V/II, s. 961; F. Kırzioğlu, s. 124.

⁵² Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, Dumbarton Oaks Papers 1989 (rbedrosian.com), s. 76.

⁵³ Brosset, s. 3358, 363 vd; Kırzioğlu, s. 131 vd.

Gürcistan'a ikinci Kıpçak göçü: Yeni Kıpçaklar-Selçuklu ilişkileri

Bu yıllarda Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyinde Güney Rusya steplerinde parlak bir tarihlerinin olduğu Rus yıllıklarının verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Buna göre, 1174'de Kıpçaklar Kobyak ve Konçak adlı başbuğların idaresinde Preyeslav'a hücum ettiler ve 1177'de Berendîlerin altı şehrini alarak, Rostovtsev yakınlarında Rus alaylarını mağlup ederek, pek çok esir aldılar. Rus yıllığı, Konçak'ın yanında ateşli silah atan bir asker ile kendi kendine atılan otomatik okların bulunduğunu, bir okun elli askere karşılık geldiğini belirtiyor. Bu ateşli silahın mahiyeti tam olarak bilinmiyor. Buna rağmen 1186'dan itibaren Ruslar Kıpçakları püskürtmeye başlamış ve bundan dolayı Kıpçakların Kafkaslara ve Gürcistan'a ikinci büyük göçü gerçekleşmiştir⁵⁴. Brosset'in, Kıpçakları eski ve yeni Kıpçaklar olarak adlandırması, bu yeni gelenleri II. David zamanında gelenlerden ayırt etmek içindir⁵⁵.

Sultan II. Tuğrul'un, Harezmsâh Tekiş tarafından mağlup edilip, savaş meydanında Kutluğ İnanç tarafından başı kesildikten sonra (24 Rebiülevvel 590/18-19 Mart 1194) Irak Selçukluları Devleti fiilen sona erdi⁵⁶. Harezmsâhların ülkeyi işgalinden sonra da Azerbaycan Atabegleri İldenizoğulları iyice zayıfladılar. Kraliçe Tamara'nın çağdaşı olan İldenizli Atabeg Nusreteddîn Ebûbekr (1191-1210) ile kardeşi Emîr Emîrân arasındaki taht mücadelelerine Gürcüler müdahil olunca, bu durum onlar açısından önemli fırsatlar yarattı. Şirvânşâh Ağsartan ile Emîr Emîrân, Ebûbekr tarafından mağlup edilince, Kraliçe Tamara ile kocası David'e sığındılar. Tamara'nın emriyle Somhet'de toplanan büyük Gürcü ordusunun içinde Kıpçaklar da önemli bir yer tutmaktaydılar. Anlaşıldığına göre Kraliçe yeni Kıpçaklardan azami derecede faydalanma yoluna gittiğinden Kıpçak Hanı Sevinç'in kardeşi Savalt, ittifak ve yerleşmek üzere çok kalabalık bir ordu ile gelmiş bulunuyordu⁵⁷. Selçuklu kaynağı El-Hüseynî'ye göre, Emîr Emîrân, yardım karşılığında aldığı memleketleri Gürcülere vermeyi vaat ettiği gibi, Şirvânşâh Ağsartan da onlara haraç vermiştir. Neticede bu teklif

⁵⁴ M. Uydu Yücel, s. 412-448.

⁵⁵ Brosset, s. 388.

⁵⁶ İbnü'l-Esir, XII, s. 96-98; Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve Âyetü's-sürûr* (Terc. A. Ateş), I, Ankara 1957, s. 334-341; El-Hüseynî, 129-136; Cüveynî, *Türkçe terc. M. Öztürk*, Ankara 1999, s. 266-269; Mîrzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî, *Selçukiyân-ı Guz Der Kirmân*, Tahran 1373.s. 316.

⁵⁷ Brosset, s. 388, 390; Kırzioğlu, s. 133 vd.

uygun görülünce müttefik Gürcü ve Müslüman ordusu Ebûbekr'e karşı yürüdü ve Beylekân civarında 1195 yazında savaş başladı⁵⁸. Atabeg Ebûbekr mağlup olarak, canını zor kurtardı ve ordusundan on iki bin esir, kırk atmaca, hepsi yüklü yirmi bin at, yedi bin katır, on beş bin deve ve daha birçok kıymetli eşya ganimet olarak alındı. Gürcüler İldenizoğlunun ve Şirvânşâhın vassal, Müslüman ülkelerin de köle haline gelişini büyük bir törenle kutladılar⁵⁹. Bu zaferden sonra Gence önlerine gelen Emîr Emîrân, yanında halkın "kâfir" olarak nitelediği Gürcü müttefik ordusu bulunduğu için, önce şehre sokulmamış, sonra iki taraf arasında yapılan antlaşma mucibince, şehir teslim edilmiş ve Gürcüler de çekilip gitmişlerdir. Ancak Emîrân, Gence'de yirmi iki gün hüküm sürebildi ve kısa süre içinde öldü. Gence halkı Atabeg Ebûbekr'e bir elçi göndererek, şehri ona teslim ettiler⁶⁰.

Suğdak bölgesinde Moğol-Kıpçak-Selçuklu ilişkileri

Orta Asya'dan kopup gelen Moğol istilâsı bu defa Kıpçaklarla Türkiye Selçuklularının karşı karşıya gelmesine yol açtı. Moğollar 617 (1220)'de İslâm ülkelerine girip, Harezmi, İran Azerbaycan ve Gürcistan'ı istilâ ettikten sonra sıra Alan ve Kıpçak diyarlarına gelmişti. Bu münasebetle Moğollar, Kıpçakları tamamen imha teşebbüsüne giriştiler. Karadeniz kıyısındaki ticaret şehri Suğdak⁶¹'i işgal edip, halkını darmadağın ettikten sonra 620 (1223)'de Kıpçakları ağır bir bozguna uğratmışlardı. Suğdak halkının bir kısmı gemilere binerek Sultân I. Alâeddîn Keykubâd'ın hâkimiyetindeki Anadolu'ya sığınmışlardı⁶².

Moğolların Kıpçak ülkelerine ve Kırım'a saldırımları özellikle deniz ticareti yollarındaki emniyet ve asayişini bozmuştur. İbn-i Bibî, Kıpçak,

⁵⁸ El-Hüseynî, s. 130 vd.

⁵⁹ Brosset, s. 394 vd.

⁶⁰ El-Hüseynî, s. 132.

⁶¹ Suğdak o sıralarda Kıpçakların her şeylerini temin ettikleri önemli bir şehir olup, Karadeniz kıyısında idi. Bütün gemiler buraya elbiseler getirirler, Kıpçaklar da gelen bu gemilerden her türlü ihtiyaçlarını satın alırlardı. Ayrıca bu aldıkları karşılığında gelen tüccarlara câriyeler ve esirler verdikleri gibi, hayvan kürkleri ve özellikle sincap derisi ve memleketlerinde bulunan diğer eşyayı satıyorlardı. İbnü'l-Esîr, XII, s. 346.

⁶² İbnü'l-Esîr, XII, s. 346 vd.; Moğolların istilâ ettikleri ülkelerin bir hülâsası için bk. Kalkaşandî, *Subhü'l-aşâ*, IV, Kahire 1334, s. 308 vd.; Plano Karpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme* (Çev. Ergin Ayan), Trabzon 2001, s. 89. Moğolların istilâ ettikleri ülkeleri sayarken, Gürcü ve Abhazların Moğollara kır bin veya elli bin hiperber Bizans altını vergi olarak ödediklerini kaydetmektedir. Reşîdüddîn Fazlullah, Moğolların Kıpçak şehirlerini tahribinden sonra onların bölgelerinin insandan hali kaldığını bildiriyor (*Câmi'ü't-tevârih*, I, neşr. M. Rüşen-M. Musevî, Tahran 1373 hş., s. 524 vd.); Rubruk, s. 47 vd.

Bulgar (İtil) ve Rus diyarlarından gelen tacirlerin Karadeniz’de bütün mallarını soydurdıklarını, canlarını zorlukla kurtardıklarını ve bu münasebetle Türkiye Selçuklu Sultânı I. Alâaddin Keykubâd’a sığınarak bu durumu şikayet ettiklerini anlatmaktadır⁶³. İbn-i Bibî’nin tafsilatıyla anlattıklarından, I. Alâaddîn Keykubâd’ın bu sebeple Suğdak seferine giriştiği ortaya çıkıyor. Suğdak’ın Trabzon’a tabi olduğu göz önüne alınırsa Moğolların çekilmesinden sonra sahipsiz kalan Suğdak’a sefer düzenlenmesi Türkiye Selçukluları için uygun düşmekteydi. Bu sırada Trabzon Rum devlet başkanı Andronikos’un Samsun ve Sinop’a bir sefer düzenlemesi bu açıdan anlamlıdır. I. Alâaddîn Keykubâd, Moğol istilâsı sebebiyle Sudak şehrinin perişan olması ve özellikle de Trabzon Rumlarının bu büyük ticaret limanına yerleşmeye çalışmaları dolayısıyla bu sefere karar vermiştir⁶⁴. I. Alâaddîn Keykubâd, sefere karar verdikten sonra, Kırım üzerine sevk edeceği ordunun komutanlığına Kastomonu uç beği Melikü’l-ümerâ Hüsâmeddîn Çoban’ı tayin etti (1227)⁶⁵. Bu bilgiye göre, Türkiye Selçuklularının Suğdak seferi, Moğolların burayı istilâsından dört yıl sonra gerçekleşmiştir. Selçukluların bu bölgede Moğollarla karşılaşmadıkları tarihen sabit olduğuna göre, İbnü’l-Esîr’deki Moğolların Bulgarlar üzerine yaptıkları sefer sırasında mağlup olup, 1223 yılının sonlarında Cengiz Han’ın yanına geri döndüklerine dair kaydı doğru olsa gerektir. İbnü’l-Esîr, bu bilgiyi verirken bir rivâyete göre demiş, ayrıca Moğolların Kıpçak diyarından çekilmelerinden sonra, Kıpçakların ölümden kurtulanlarının tekrar ülkelerine geri döndüklerini, eski ticârî hayatın yeniden canlandığını eklemiştir⁶⁶. Nitekim *Rus Yıllıkları* da Moğolların 1223’de Kıpçak-İli’ni istilâ ettikten sonra, 1224 yılında kendi topraklarına geri döndüklerini kaydetmektedir⁶⁷. İbnü’l-Esîr’e mukabil, İbn-i Bibî’nin verdiği bilgilerden aradan geçen dört yıl içinde yani Moğolların geri dönüşlerinden sonra bölgede ve ticaret yollarında güvenliğin hâlâ sağlanmadığı, bunun nedeninin de Trabzon

⁶³ İbn-i Bibî, *el-Evâmirü’l-Alâiye fi’l-Umûri’l-Alâiye* (Haz. Mürsel Öztürk), I, Ankara 1996, s. 316 vd. Sultân Alâaddîn Keykubâd’a sığınarak ticaret yollarının emniyetsizliğinden şikayet eden sadece bu kuzeyli tâcirler değildir. Aynı şekilde Akdeniz’de ve Haleb-Kayseri kervan yolunda da benzeri hadiseler dolayısıyla sultâna şikâyetler vuku bulmuştur.

⁶⁴ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2001, s. 358; Muammer Gül, “XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri İle Trabzon Rum Devleti Arasındaki İlişkiler: Trabzon ve Çevresinin Fethi”, *Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, I, Trabzon 2002, s. 62.

⁶⁵ İbn-i Bibî, I, s. 325.

⁶⁶ İbnü’l-Esîr, XII, s. 348.

⁶⁷ M. Uydu Yücel, s. 472 vd.

Rum hükümdârlarının bölge üzerindeki siyasetlerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Hüsâmeddîn Çoban kumandasındaki Selçuklu ordusu gemilerle Sinop'tan denize açılıp, Suğdak sahrasına inince, Rus ve Kıpçaklardan on bin süvari toplandı, fakat bunlar savaşmak için, daha önce Hüsâmeddîn Çoban'a göndermiş oldukları elçinin cevabının gelmesinin beklediler. Elçiler, Selçuklu ordusunun geri dönmesi karşılığında elli bin dinar nâl bahası ödemeyi ve tabiiyeti teklif ettilerse de bu teklif Hüsâmeddîn Çoban tarafından kabul edilmedi. Nihayet Kıpçaklar mağlup edilerek Suğdak şehri zapt edildi. Hüsâmeddîn Çoban bu seferden sonra mallardan, merkeplerden, yağmalanan erkek ve kadın kölelerden, Kıpçak güzellerinden meydana gelen çok miktardaki ganimeti Kastamonu'ya gönderdi. Şehirde iki hafta gece gündüz çalışıp, büyük bir cami yaptılar ve bu camiye hatip, müezzin ve görevli tayin ettiler. Daha sonra zarara uğramış olan tüccârın zararı karşılandı ve sultânın yeni emri gereğince Hüsâmeddîn Çoban ve ordusu buradan Anadolu'ya döndü⁶⁸. Türkiye Selçuklularının Suğdak hâkimiyetinin ne kadar sürdüğü tam olarak bilinmemekle beraber, olayların tarihi seyrinden bunun Moğolların burayı ikinci defa olarak istilâsı tarihi olan 1239'a kadar sürdüğü tahmin edilmektedir.

Sonuç

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulması ile başlayan süreçle birlikte gayrimüslim Türk kavimleri ile İslâm ülkeleri arasında bu kavimler İslâm ülkelerine akmasını diye set çekilmiştir. Gayrimüslim Türk unsurlara karşı devletin kuruluşundan itibaren izlenen bu siyaset, Selçuklu İmparatorluğu'nun yükseliş devrinde ve II. İmparatorluk devrinde de Selçuklu sultânları tarafından itina ile devam ettirilmiştir. Bunun belki de en büyük nedeni, kaynakların açıkça ifade ettiği gibi, bu kavimlerin İslâm ülkelerine aktıkları takdirde ticâreti ve asayişini sekteye uğratmaları yani sosyo-ekonomik istikrarını bozmaları idi. Bu gayrimüslim Türk kavimlerinden birisi de Kıpçaklardır. Kıpçaklar, Hazar'ın

⁶⁸ İbn-i Bibî, I, s. 315-345; Bu devirde Suriye, Anadolu, Irak ile Kıpçak ülkesi ve Kırım arasında büyük bir ticârî değişim olduğu, Türkiye tüccârının gemilerle Suğdak'a varıp, pamuklu, ipekli kumaşlar ve baharat götürüp, kuzeyden kürkler, köleler ve cariye aldıkları bilinmektedir. Bu devirde yapılmış bir istatistiğe göre, Suğdak'ın nüfusu üç yüz sekiz bin kişiye ulaşmakta idi. Bk. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 360 n. 56.

doğusunda maruz kaldıkları tazyik dolayısıyla kuzeyden Güney Rusya steplerine yerleşmişler ve oradan bir kısmı Kafkaslara inmişlerdir. XI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selçukluların tabiiyetine giren Gürcüler, siyasi ve askeri alanda hiçbir varlık gösteremedikleri Selçuklular karşısında bu göçebe Kıpçakların muazzam askerî gücünden istifade etmek yoluna gittiler. Gürcü kralları Bizans'ın geleneksel "Türk'ü Türk'e karşı kırdırma" siyasetini başarıyla uyguladılar. Selçuklu-Kıpçak ilişkileri de tam bu noktada yoğunluk kazandı. Gürcüler tarafından XII. Yüzyılda askerî anlamda istihdam ve iskan edilen Kıpçaklar, Selçukluları bu cephede uzun yıllar uğraştırdılar ve özellikle Irak Selçuklularının zayıf düşmesine neden oldular. Gürcüler ise Kıpçakların askerî gücü sayesinde bağımsız devlet statüsünü kazandılar. Diğer taraftan Kıpçaklar da Moğol istilâsına kadar Gürcü devleti içerisinde önemli askeri ve siyasi roller oynadılar. Gürcü-Kıpçak ittifakının bir sonucu olarak Kafkaslara ve Doğu Anadolu'ya yerleşmiş olan Kıpçak boyları bu bölgelerde Türk tarihi açısından kalıcı izler bıraktılar.

Kaynaklar

- AHMED b. Mahmûd, *Selçûk-Nâme* (Haz. E. Merçil), I, İstanbul 1977.
- AYAN, E., "Büyük Selçuklu Sultânlarının Siyâsî Evlilikleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Mart-Nisan 2008, Sayı 173, s. 109-128.
- AYAN, E., "Selçuklular'ın Oğuz-Türkmen Siyaseti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık 2006, Sayı 165, s. 23-33.
- AYAN, E., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007.
- BALA, M., "İl-Deniz", *İA (MEB)*, V/II.
- BARTHOLD, W., "Mangışlak", *İA (MEB)*, VII.
- BONDÂRÎ, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (Çev. K. Burslan), Ankara 1999.
- BROSSET, M. F., *Gürcistan Tarihi* (Haz. E. Merçil), Ankara 2003.
- CÖHCE, S. "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Samsun 13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 477-484.
- CÜVEYNÎ, *Târîh-i Cihângüşây-ı Cüveynî* (Neşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvînî), II, (GMS., vol. XVI, Leyden-London 1912) Tahran 1367 hş.

- EBÎ'L-FİDÂ, *El-Muhtasar fî Ahabâri'l-beşer* (Takdim Hüseyin Müennes), II, Beyrut (Dârü'l-maarif) tarihsiz.
- EL-HÜSEYNÎ, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyy* (Türkçe terc. N. Lugal), Ankara 1999.
- GÜL, M., "XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri İle Trabzon Rum Devleti Arasındaki İlişkiler: Trabzon ve Çevresinin Fethi", *Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, I, Trabzon 2002.
- HASAN-I YEZDÎ, *Câmiü't-tevârih-i Hasenî*, Fatih 4307.
- İBN-İ BİBÎ, *el-Evâmirü'l-Alâiye fî'l-Umûri'l-Alâiye*, (Haz. Mürsel Öztürk), Ankara 1996.
- İBNÜ'L-ESÎR, *El-Kâmil fi't-Tarih*, (Terc. A. Özaydın), IX, İstanbul 1987.
- İBNÜ'L-KALÂNİSÎ, *Zeyl-i Târîh-i Dimâşk* (Ed. H. F. Amedroz), Beyrut 1908.
- KAFESOĞLU, İ., *Sultân Melikşâh Devrinde Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- KALKAŞANDÎ, *Subhü'l-aşâ*, IV, Kahire 1334.
- KIRZIOĞLU, F., *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, (TTK) Ankara 1992.
- KÖYMEN, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamanı*, III, Ankara 1992.
- KÖYMEN, M. A., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
- KÖYMEN, M. A., "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmuaları", *AÜDTCFD*, VIII, Ankara 1951, Sayı 4'den ayrı basım, s. 537-634.
- MERÇİL, E., *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989.
- MÎRHOND, *Ravzatu's-safâ*, (Neşr. Abbâs Zeryâb), II, Tahran 1358.
- MÎRZÂ Muhammed İbrâhîm Habîsî, *Selçukiyân-ı Guz Der Kirmân*, Tahran 1373.
- PLANO Karpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme* (Çev. Ergin Ayan), Trabzon 2001.
- PRİTSAK, O., "Karahanlılar", *İA (MEB)*, VI.
- RÂVENDÎ, *Râhatu's-sudûr ve Âyetü's-sürûr* (Terc. A. Ateş), I, Ankara 1957.
- REŞİDÜDDİN Fazlullah, *Câmi'ü't-tevârih* (Neşr. M. Rüşen-M. Musevî), I, Tahran 1373 hş.

- SIBT İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyan* (Neşr. A. Sevim), Ankara 1968.
- SYMBAT, *Symbat Sparapets Chronicle* (İng. Terc. Robert Bedrosian), Long Branch-New Jersey 2005 (HTML rbedrosian.com).
- TELLİOĞLU, İ., *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2007.
- The Georgian Chronicle* (İng. Terc. Robert Bedrosian), New York 1991 (HTML rbedrosian.com).
- THOMSON, R. W., *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, Dumbarton Oaks Papers 1989 (HTML rbedrosian.com).
- TURAN, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.
- TURAN, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2001.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (Çev. Hrant D. Andreevyan), Ankara 1987.
- UYDU YÜCEL, M., *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007.
- Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)* (Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001.